

Söz-cümlə ilə yarımçıq cümlələrin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi

Ədalət Abbasov ¹

XÜLASƏ

Yarımçıq cümlələr üzvlənən cümlələr sisteminə aid olub, bütün cümlə üzvləri ilə ifadə edilə bilər. Yarımçıq cümlələrə aid olan koordinasiya dərəcəsi müəyyənləşdirmək məqsədilə onların söz-cümlə ilə müqayisəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu iki cümlə tipi struktur-semantik cəhətdən zahirən sinonimik təsir bağışlayır. Çünki hər ikisi kommunikativ forma baxımından dialoji quruluşa malikdir. Yarımçıq cümlələrdə fikrin ifadəsində iştirak edən üzvlərdən biri və ya hər ikisi buraxılır. Əgər təktərkibli və ya cümləyə bərabərliyi müxtəsər və geniş cümlə üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılıbsa və bu üzvlər asanlıqla bərpa edilə bilirsə, belə cümlələr yarımçıq cümlələr adlandırılır. Söz-cümlə isə üzvlərə ayrılmayan, yəni üzvlənməyən sadə cümlə qrupuna aiddir. Yarımçıq cümlələrdə buraxılan üzvlər məndəki kontekstə əsasən bərpa edilə bilər. Lakin söz-cümlədə bu mümkün deyil, çünki burada ilkin fikrə münasibət ifadə edildiyinə görə buna ehtiyac qalmır. Ümumiyyətlə, əlaqəli nitqdə məzmunca yarımçıqlıq olmamalıdır; bu yarımçıqlıq onun müstəqil işlənilməsi ilə bütöv variantlarına nisbətən yalnız formada müşahidə olunur. Bu fərqliliklərin dərk edilməsi dilin istifadə qaydalarının daha dərinlən qavranılmasına kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR

sintaktik-semantik xüsusiyyət, nitq mühiti, kommunikativ funksiya, üzvlənən cümlə, üslubi cəhət, kontekstual situasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 26.12.2024

Qəbul edilib: 27.02.2025

¹ Filologiya elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874> | abbasov-edalat@mail.ru

Comparison of Syntactic-Semantic Features of Sentences and Incomplete Sentences

*Adalat Abbasov*¹

ABSTRACT

Incomplete sentences belong to the system of participle sentences and can be expressed by all sentence members. It is especially useful to compare them with a sentence in order to determine precisely the coordinations that belong to incomplete sentences. These two sentence types have an apparently synonymous effect from a structural-semantic point of view. Because both sentence types have a dialogic structure in terms of communicative form. In incomplete sentences, one or both members involved in the expression of the idea are omitted. If one or more members of a single or double short and long sentence are omitted and these members can be easily restored, such sentences are called incomplete sentences. The word refers to a group of simple sentences that are not divided into members, that is, they are not members. Missing members in incomplete sentences can be recovered based on the context in the text. However, this is not possible in the sentence, because there is no need for it because the attitude to the original idea is expressed here. In general, connected speech should not be incomplete in content; this incompleteness is observed only in the form compared to its whole variants that can be used independently. Understanding these differences contributes to a deeper understanding of language usage.

KEYWORDS

syntactic-semantic feature, speech environment, communicative function, member sentence, stylistic aspect, contextual situation

ARTICLE HISTORY

Received: 26.12.2024

Accepted: 27.02.2025

¹ Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874> | abbasov-edalat@mail.ru

Giriş

Problemin həlli üçün söz-cümlə ilə yarımçıq cümlənin müqayisəli tədqiqindən başlamaq daha məqsədəuyğundur.

Oxşar cəhətləri:

1) Hər ikisi mövqeyinə görə bir-birinə yaxındır. Yəni işləndiyi nitq mühiti və şəraiti baxımdan eynidir. Məsələn:

1. – *Deyəsən, taksi gəlib. Taksini kim çağırıb ki?*

– *Mən.*

– *Sağlıqla qalın.*

– *Sizə minnətdaram.*

– *Mən də.*

2. – *Hamısını yoxlamaq lazım gələcək.*

– *Eviniz qarajdan çox uzaqdadır?*

– *Hə.*

– *Eviniz çox böyükdür?*

– *Yox.*

– *Sizdə zirzəmi də var?*

– *Bəli.*

2) Hər iki cümlə strukturunda kommunikativ funksiya dialoji nitq şəraitində baş verir.

3) Hər ikisində tələb edilən cavab kəmiyyətə tək-tək sözlərlə ifadə edilir.

4) Həm yarımçıq cümlə, həm də söz-cümlə kontekstdən kənar da heç bir məna (fikir) ifadə etmir.

Lakin belə yaxın əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, bu iki sadə cümlə strukturu arasında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

Yarımçıq cümlələr üzvlənən cümlələr sisteminə aid olub, bütün cümlə üzvləri ilə ifadə edilə bilər. Yarımçıq cümlələrə aid olan koordinasiya dəqiq müəyyənləşdirmək məqsədilə onların söz-cümlə ilə müqayisəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu iki cümlə tipi struktur-semantik cəhətdən zahirən sinonimik təsir bağışlayır, çünki hər ikisi kommunikativ forma baxımından dialoji quruluşa malikdir.

Əsas hissə

Təktərəkibli və ya cüttərəkibli, müxtəsər və geniş cümlə tiplərinin üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılmışsa və həmin cümlə üzvləri asanlıqla bərpa edilirsə, belə cümlələr *yarımçıq cümlələr* adlandırılır.

Söz-cümlə üzvlərə ayrılmayan, yəni üzvlənməyən sadə cümlə qrupuna daxildir.

Yarımçıq cümlədə buraxılan üzv mətnə əsasən bərpa edilə bildiyi halda, söz-cümlədə bu mümkün deyil. Çünki söz-cümlədə ilkin fikrə münasibət ifadə edildiyinə görə buna ehtiyac qalmır. Məsələn:

1. – *Bəs gəlinimizin işi, vəzifəsi?*
 - *Hələ oxuyur.*
 - *Harada?*
 - *Universitetdə.*
2. – *Yəni demək istəyirsən ki, toyunuzu ikilikdə etmisiniz?*
 - *Yox.*
 - *Aranı vurmuşam.*
 - *Qızın ata-anasıynan?*
 - *Xeyr.*

Birinci qrup cümlələrdə buraxılan üzvlər – “gəlinimiz”, “oxuyur” (mübtədə və xəbər) zərurət olduğu halda bərpa oluna bilər. İkinci qrupda isə əvvəlki fikrə cavab söz-cümlə ilə verilərək tamamlayıcı xarakter daşıyır.

“Ümumiyyətlə, əlaqəli nitqdə məzmunca yarımçıq cümlə ola bilməz. Bu yarımçıqlıq onun müstəqil işlədilər bilən bütöv variantına nisbətən ancaq formada müşahidə olunur” [1, s. 30].

Grammatikada – mübtədə, məntiqdə subyekt; grammatikada xəbər, məntiqdə predikat; cümlə – hökm kateqoriyaları bir-birinə yaxın olduğu kimi, natamam induksiya ilə yarımçıq cümlə kateqoriyaları da əlamət və predmetcə bir-birinə uyğundur.

“Natamam induksiyada müəyyən məntiqi sinfə daxil olan predmet və hadisələrin bir qismi haqqında fikir yürüdüldür, sonra ümumiləşdirmə aparılır, alınan nəticə sinfin bütün ünsürlərinə aid edilir. Burada predmetlər arasındakı oxşarlıq, əlamət əsas götürülür” [2, s. 16].

“Deduksiyadan fərqli olaraq, induksiyada bəzi predmet və hadisələrdəki xassələrin təkrar olunmasına əsasən sinif haqqında ən ümumi nəticə çıxarmağa məntiqi zərurət duyulmur, çünki ola bilər ki, əlamətlərin təkrarlığı sadəcə təsadüfün nəticəsidir” [3, s. 118].

Yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzvlər ümumi mətn situasiyasına əsasən müəyyənləşdirilir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər məntiqi zərurət duyulursa, yerlərinə bərpa edilə bilər. Natamam induksiyada olduğu kimi, yarımçıq cümlələrdə də ayrı-ayrı strukturlu konstruksiyaların ifadə etdiyi fərdi semantik çalar mətn şəraiti cəhətdən ümumi məzmun xətti əsasında vəhdət təşkil edir.

Yarımçıq cümlələr üslubi cəhətdən daha aktivdir. Əgər nitqin obyektivi olan bir

üzvün adı əvvəlki cümlədə çəkilməmişə, ikinci cümlədə onun təkrarına ehtiyac qalmadığı üçün buraxılmış olur.

“Fikirlərimizi həmişə bütöv cümlələrlə ifadə etsək, dil çətinləşər, təkrarçılıq artar. Azərbaycan dilində sözcülüyə yer yoxdur. Burada maksimum qənaət prinsipinə əməl olunur. Morfemin və cümlənin potensial imkanından daha çox istifadə olunur” [4, s. 53].

Buna görə də istər şifahi, istərsə də yazılı nitqimizdə nitqin yığcam, ifadənin ahəngdar, üslubun gözəl olması və təkrarçılığın qarşısının alınması üçün yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir.

“Yarımçıq cümlələrin bu cür stilistik potensialı şifahi nitqin istər dialoji, istərsə də monoloji tipində aktiv təzahür edir. Belə struktur tipli cümlə üslubi sferada əsasən dialoji nitq mühitində müşahidə edilir” [6, s. 123]. Bu stilistik mövqedən çıxış edərək demək mümkündür ki, yarımçıq cümlə kontekstdən (mətndən) təcrid edilmiş məqamda heç bir fikir ifadə etmir. Yarımçıq cümlələrdə onun hər hissəsinin həqiqəti nə dərəcədə əks etdirdiyini yalnız kontekstin ümumi struktur semantikasından bilmək mümkündür.

Mübtədə və xəbəri buraxılmış cümlə yalnız üzvün çatışmazlığına və mövcud cümlənin quruluşuna görə yarımçıqdır, ümumi mətn semantikasını həmin yarımçıqlığı asanlıqla tamamlayır. Odur ki yarımçıq cümlələri şərh edərkən ilk araşdırmada onlara mətndən, onun müxtəlif əlaqəsindən, struktur-semantik münasibəti baxımından və s. yanaşmaq məqsədəuyğundur.

Nəticə

Danışiq dilimiz müxtəlif xarakterli və quruluşlu cümlələrdən ibarətdir. Əgər nitqin obyektə olan bir üzvün adı əvvəlki cümlədə çəkilməmişə, ikinci cümlədə onun təkrarına ehtiyac olmadığı üçün həmin üzv buraxılır. Başqa sözlə, dilimizdə adları çəkilən və lazım gəldikdə müxtəlif amillər (kontekst, situasiya, dialoq) vasitəsilə bərpası asanlıqla mümkün olan üzvlərin reduksiyası mövcuddur. Bu cür cümlələr yarımçıq olur. Məsələn:

Oruc bəy ayağa durdu, dostunu da qaldırmaq istədi. Bünyad bəy getmək istəmədi:

– *Hara?*

– *Evə.*

Əli ilə yuxarını göstərdi və dedi:

– *Evim buradır* [5, s. 70].

Söz-cümlələrdə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, cavab söz-cümlə, özündən əvvəlki fikrin tələbinə uyğun olaraq, yalnız bir dəfə cavablandırılır. Burada “buraxılmış söz”dən söhbət gedə bilməz.

Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, yarımçıq cümlələr üslubi cəhətdən söz-cümlə ilə müqayisədə daha geniş linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu isə onun kommunikativ funksiyasını təşkil edən komponentlərinin üzvlənən leksik vahidlərdən ibarət olması ilə əlaqədardır. Yəni kommunikativlik cəhətdən çoxfunksiyalı xarakterə malik olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. (2007). *Seçilmiş əsərləri* (5 cildə). Elm.
2. Dəmirçizadə, Ə. (1950). *Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr*. Azərbaycan Elmlər seriyası.
3. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili sintaksis* (IV hissə). Elm və təhsil.
4. Sadıqova, B. (1957). Bütöv və yarımçıq cümlələr haqqında. “*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*” elmi-metodik jurnal, 12, 50–55.
5. Süleymanlı, Y. (2010). *Azərbaycan və ingilis dillərində sadə cümlə*. Elm və təhsil.
6. Veysəlli, F. (2008). *Struktur dilçiliyin əsasları*. Mütərcim.